

Takács Ádám

A társadalomtudományok és a nemzeti szellem

*Megjegyzések a nemzeti jelleg „intézményes” megközelítéséről
néhány 19. századi francia társadalomtudósnál
(Émile Durkheim, Ernest Renan, Gabriel Monod,
Numa-Denys Fustel de Coulanges)**

„Személy szerint nagyon sokat köszönhetek a németeknek. Részben a német iskola révén figyeltem fel a társadalmi valóság jelentésére, bonyolultságára és organikus fejlődésére. Átala jobban megértettem a francia iskola elgondolásainak szűkösségét, noha ennek jelentőségét nem korlátoznám túlzó leegyszerűsítéseire. Ennyit a múlttól. Ami a jelent illeti, az a határozott benyomásom, hogy Németország egy idő óta már képtelen megújítani téziseit. A tudományos termelés továbbra is bőséges, bőségesebb, mint nálunk. Ám nem látok új impulzusokat a társadalomtudományok mezején. A szociológiai tanulmányoknak, melyeket nálunk szinte mértéktelen feladás jellemez, alig akad képviselője ott. A dolog annál is inkább figyelemre méltó, mert munkám kezdetén, tizenöt vagy húsz éve, éppen Németország jelentette a világhosszúságot. Most viszont Németország már nem fogékony a külföld újdonságaira. Jól látszik, hogy teljesen saját teljesítménye uralja. Kérdés ugyanakkor, hogy mindez nem bizonyos közömbösség jele-e, egyfajta önmagába fordulásé, intellektuális túltengésé, amely az új fejlemények útjában áll.”¹

E tanulmány célkitűzése nem az, hogy beható elemzésnek vesse alá Émile Durkheim 1902-ben papírra vetett fenti megállapításait a német és francia szociológia viszonyáról. Célunk inkább az lesz, hogy górcső alá vegyük – itt csakúgy, mint más szövegekben – az általános stratégiát, amelyet ez a jellemzés megmutatkoznia enged: bizonyos típusú elválasztást a „mi” és „ők”, vagyis a franciák és a németek között, amely azonban nem vesz mást alapul e különbség megtételéhez, mint a társadalomtudományok eljárásait, teljesítményét és intézményrendszerét. Kétségtelen, hogy a tudományos teljesítmények nemzeti alapon történő megkülönböztetése egyáltalán nem rendkívüli dolog a szóban forgó korszakban. Az adott esetben ráadásul mindez abból a folyamatos rivalizálással és kölcsönös függő-

* A tanulmány az MTA TKI 01210 sz. programja keretében készült.

¹ Durkheim 1975: 400. (Ahol a fordítót nem jelzem, az idézeteket saját fordításomban közlöm.)

séggel átítatott helyzetből fakad, amely Franciaország és Németország viszonyát politikai és kulturális szinten a 19. század folyamán végig meghatározta. Ugyanakkor félrevezető volna Durkheim megállapításaiban valamiféle patriotizmus vagy nacionalizmus jegyeit látni. Ezzel nem csupán az általa létrehozott szociológiai tudomány ambícióit, de saját szakmai elhivatottságát is félreismernénk. A társadalom tiszta tudományának elkötelezettjeként és az érdek nélküli tudós szerepének felvállalójaként mi sem lehetne idegenebb a durkheimi állásponttól, mint meghatározó értéket tulajdonítani a „nemzet” eszméjének a társadalmi jelenségek magyarázatában. Kérdés marad azonban, mégis mi magyarázza azt az időről időre megmutatkozó tendenciát írásaiban, hogy a francia szociológia teljesítményeit oly módon különböztesse meg a némettől, amely végeredményben a nemzeti sajátosságok bizonyos tekintetbevételét mutatja.

A következő elemzések mélyén munkáló hipotézis az, hogy éppenséggel maguknak a társadalomtudományoknak a kialakulása és fejlődése, valamint ezek egyre növekvő társadalmi jelentősége tette lehetővé az effajta megközelítést. A 19. század azon domináns áramlatai között, amelyek egyrészt a „tudományosság” egyetemes eszméjét, másrészt a „nemzeti kérdés” jelentőségét tárgyalják, felfedezhetünk egy olyan diskurzustípust, amely *tudományos* vagy inkább *tudománypolitikai* szempontból igyekszik kapcsolatba hozni e két területet egymással. Ez a diskurzus – nem ritkán politikai történések folyamányaként – azoknak a sajátos feltételeknek a számbavételére törekszik, amelyek egy adott társadalomban meghatározzák a társadalomtudományok működését és szerveződését és pontosan ebből a szempontból fedez fel *nemzeti* különbségeket ez utóbbiak között. Ily módon ebben a kontextusban „nemzet” vagy a „nemzeti szellem” kérdésének felvetése, megőrizve a rá jellemző sajátosságokat, jórészt alárendelődik a tudományos tudástermelés azon feltételei vizsgálatának, melyek egy adott társadalomban kialakítják e tudományokat. A továbbiakban, miközben kimutatni igyekszünk az említett diskurzus jelenlétét néhány 19. századi francia társadalomtudós munkáiban, ebben az értelemben beszélünk a nemzeti jelleg „intézményes” megközelítéséről.

A társadalomtudományok és a nemzeti sajátosságok 19. századi kapcsolatának vizsgálatakor megkerülhetetlen útjelzőként mutatkoznak Ernest Renan művei. Az 1848-ban megjelent *A tudomány jövője* című ambiciózus könyv írójaként, valamint az 1882-ben a Sorbonne-on felolvasott híres *Mi a nemzet?* szöveg szerzőjeként, Renan tulajdonképpen saját munkásságával teremt kapcsolatot e két kérdéskör között. A két munkát elválasztó időbeni távolság ráadásul nem vízválasztó. Valójában megfigyelhető, hogy a modern tudományos szellem jellemzőire, illetve a modern nemzeti közösségek kialakulására vonatkozó renani vizsgálatások szüntelenül implikálják egymást. Jól mutatja ezt, hogy *A tudomány jövője*-ben – mely az „emberiség tudománya” névre hallgató diszciplína várható alakulását írja le – Renan jóval többet tart szem előtt annál, minthogy az emberi szellem tökéletesedésének útját vázolja fel. Összhangban tárgya történeti karakterével megjegyzi, hogy „a tökéletesség ilyen állapota nem szünteti meg a szellem változatosságát.

Éppen ellenkezőleg, az eredetiség különféle formái még inkább megmutatkozáshoz juthatnak az egyének szabad fejlődésének következtében.² Így aztán – állítja – „az emberiség csak a változatosság révén az, ami”. S mindehhez a következő fontos megjegyzést fűzi: „lévén hogy az oktatás, a tanulmányozandó tárgyak változatossága teremti meg a szellem változatosságát, mindaz, ami egységes formába igyekszik szorítani az emberi tudatokat hátrányos az emberi szellem fejlődésére nézve. Az emberek voltaképpen sokkal inkább különböznek azáltal, amit megtanulnak, s ami ítéletek alkotására sarkallja őket, mint természetük által.”³

Minden jel szerint nem volna elsiertett ezekben a megfogalmazásokban a „nemzet” renani felfogásának csíráit látni. Nem csupán azért, mert híres 1882-es előadásában a nemzetet Renan kifejezetten az „egyén” mintájára határozza meg⁴, de azért is, mert számos kortársához hasonlóan ő is az oktatás kérdésében látja a legnagyobb nemzeti eltéréseket az egyes kultúrák, és különösen a francia és a német tudományos kultúra között. *A tudomány jövője* már ebből a szempontból is félreérthetetlenül fogalmaz: „nem tartozik céljaim közé annak elemzése, hogy a Franciaországban bevezetett nyilvános oktatási rendszer milyen mértékben felelős a tudományos szellem elsivárosodásáért. Nagyon is úgy látszik azonban, hogy a felsőoktatásnak szentelt kevés figyelem, valamint a német egyetemeknek megfelelő intézmények teljes hiánya lehetnek ennek elsődleges okai.”⁵

Későbbi írásaiban Renan folyamatosan elmélyíti álláspontját. Az 1857-ben publikált *A tudós tanulmányok helyzete Németországban* című tanulmányában nem csupán azt igyekszik bemutatni, hogy a társadalomtudományok művelése mennyire fejlett a Rajna túlsópartján, de a németek kapcsán annak állítását is megkockáztatja, hogy „soha faj nem rendelkezett nagyobb fogékonysággal a tudós kutatások terén.”⁶ A „faj” szó alkalmazása nem szabad, hogy félrevezessen. Renan itt a kor szóhasználatát követi és minden biológiai utalást elutasítva e kifejezésen kollektív szellemiséget vagy nemzetet ért.⁷ Ez magyarázza, hogy a német szellemtudományok teljesítményét és módszereit méltató elemzése után írásában minden további nélkül visszatér e szóhoz és a „német fajt” annak „intellektuális tevékenysége és komolysága” által definiálja.⁸ Olyannyira, hogy jól láthatóan ebben a használatban a „nemzeti jellegre” való utalás minden értelmét elveszítené, ha az nem a tudományos kultúra művelésének sajátosságai alapján kerülne meghatározásra.

Teljes joggal gondolhatnánk, hogy ez a német tudományossággal szimpatizáló megközelítés radikálisan megváltozik Franciaország 1871-es katonai veresége után. A helyzet azonban korántsem ez. Renan a porosz–francia háborút követő írásaiban nem csupán megismétli a német tudományos kultúra felsőbbbségét hir-

² Renan 1995a: 418.

³ Renan 1995a: 419.

⁴ Renan 1995b: 185. (Fordította Réz Pál.)

⁵ Renan 1995a: 168.

⁶ Renan 1868: 252.

⁷ Vö. Roman 1992: 24.

⁸ Renan 1868: 260.

dető álláspontját, de éppen annak kimutatására törekszik, hogy pontosan ebben kell keresni a francia vereség elsődleges okait: „Németország győzelme a képzett ember győzelme volt afölött, aki nem ilyen. Az alázatos, gondos, figyelmes, módszeres ember győzelme volt azzal szemben, aki nem ilyen. Ez a tudomány és az ész győzelme volt.”⁹ Ami azt is jelenti – folytatja –, hogy valójában „a tudományba vetett hit hiányában” keresendő „Franciaország vereségének alapvető oka. Katonai és politikai kudarcunknak nincs más magyarázata.”¹⁰ S innen a következtetés: „tudós koponyák kiműveléséhez, csakúgy, mint komoly és kipróbált tisztok képzéséhez mindenki számára nyitott és dogmák nélküli oktatásra van szükség. A szellemi és katonai felsőbbség annak a nemzetnek jut osztályrészül, amelyik szabadon gondolkodik.”¹¹ Ezért aztán miközben ugyanezen írásaiban Renan nem győz érveket felsorakoztatni a nemzet organikus felfogása ellen, amellyel a német történészek igyekeznek bizonyítani Elzász-Lotaringia elcsatolásának jogosságát¹², ugyanilyen erőteljesen hangsúlyozza a szellem tudományainak hatékonyságát a nemzeti sajátosságok formálásában, amennyiben azok eredményei szabadon elsajátíthatók lesznek és intézményei megfelelő támogatásban részesülnek. Ebből a szempontból Renan számára a „nemzet” mindenekelőtt saját tudományos hagyományai és intézményrendszere alapján definiálódik.

Renan művein és egyes kortársai német tudományossággal szembeni félelemmel vegyes csodálatán túl – melyet Claude Digeon a „francia tudomány német válságának” nevezett¹³ – mások is voltak Franciaországban, akiknek figyelmét felkeltette az egyetemes társadalomtudomány és a nemzeti sajátosságok kapcsolatának kérdése. Ebből a szempontból Gabriel Monod megközelítése példaértékű. Az általa 1876-ban alapított *Revue Historique* első számához írott bevezetőjében nem csupán a történeti tudományok franciaországi fejlődésének 16. századtól tartó vonalait követi végig, de a kortárs tudományos helyzet diagnózisát is nyújtja, bemutatva a német és francia történettudományos élet és stílus közötti különbségeket. Ez a diagnózis ugyanakkor jóval több, mint egy összehasonlítás. Felújítva a német tudományosság franciával szembeni felsőbbségét hirdető tézist, Monod az alapvető okok feltárásának feladatát is magára vállalja. Ám még ha a „nemzeti szellem (*génie national*)” eltéréseiben találja is meg az első említésre méltó okot a két kultúra közötti különbség magyarázatára, ezt csak azért teszi, hogy azt közvetlenül azokhoz a jelenségekhez kösse, amelyekben a történeti tudományok művelése a két országban megnyilvánul. Hiszen a nemzeti szellem – írja – Németországban „leginkább a kitartó tudományos kutatásban nyilvánul meg”¹⁴, míg „Franciaországban e kutatások távolról sem mutatnak ilyen szabályos fejlődést”, s ez a szellem itt „ösztönösebb, nyughatatlanabb,

⁹ Renan 1871: 55.

¹⁰ Renan 1871: 95.

¹¹ Renan 1871: 100.

¹² Vö. Renan 1992: 107–163.

¹³ Vö. Digeon 1959.

¹⁴ Monod 2007: 314. (Fordította Csizmadia Dominika.)

a képzelet és a művészetek csábítására jóval fogékonyabb.¹⁵ Valójában a nemzeti szellem szóba hozása ezen a ponton aligha magyarázna meg bármit is, ha nem volna közvetlen kapcsolatba hozva azokkal a gyakorlatokkal és intézményekkel, amelyekben a német és francia történettudományos teljesítmény közötti különbség konkrétan formát ölt. Ez az oka, hogy Monod nem késlekedik szembeállítani Németország „jól szervezett egyetemi rendszerét”¹⁶ a „hatékony felsőoktatás”, az „általános tudományos fegyelem” és a „magas szintű egyetemi oktatásra jellemző módszertani szabályok” franciaországi hiányával.¹⁷ Hasonlóan, a német és francia történetírásra jellemző tudományos hagyományok és eljárások részletes összehasonlítása a szöveg második felében arra szolgál, hogy pontos formát adjon annak a különbségnek, amely a „nemzeti szellem” szintjén maradvá csak általános és homályos formában körvonalazódna.

Mindezek az elemzések Monod *Beköszöntőjének* a végén a francia történetírás nemzeti sajátosságainak kérdésében összpontosulnak. Ám a tény, hogy folyóirata nevében a történészek számára „minden politikai és vallási nézettől” való tartózkodást és „tökéletes szellemi függetlenséget” javasol¹⁸, jól mutatja, hogy számára a nemzet itt inkább *kulturális*, mint politikai értelemben szerepel. S éppen emiatt, a francia történészek feladata szerinte még azon „fájdalmas eseményekkel” szemben, „amelyek a közelmúltban megcsonkították az évszázadok során lassan létrejött nemzeti egységet” sem lehet más, mint az, hogy „történelme alapos ismerete révén felébresszék a nemzet öntudatát.”¹⁹ Ugyanakkor a nemzeti öntudat felébresztésének feladata Monod számára önmagában véve nem nemzeti, hanem tisztán *tudományos* feladat. Egyedül az eszközök, vagyis az intézmények és a módszerek – például a *Revue Historique* megalapítása – tanúskodik a nemzeti kultúra sajátosságairól. Ezért aztán a folyóirat *Beköszöntőjének* utolsó mondata méltán tehet egyenlőséget a történeti igazság tudományos keresése és a nemzeti érdek képviselője közé: „így munkálkodik titokban, de biztosan a történetírás – anélkül, hogy az igazság megismerésével járó előnytől eltérő célt tűzne ki – a Haza tündöklésén és az emberiség fejlődésén.”²⁰

A Durkheimhez való visszatérés előtt álljunk meg egy kicsit a kor egyik vezető francia történésznél, Fustel de Coulanges-nál. Mivel a legkevesebb, amit Fustelről elmondhatunk az, hogy nem volt németbarát, nem meglepő, ha a francia–német viszony elemzéséből általa levont tanulságok nagyban különböznek attól, amit Renannál vagy Monod-nál találunk. Az 1871-es vereséget követően publikált *A történetírás módjai Franciaországban és Németországban az elmúlt ötven évben* című írásában, miközben elismeri a német történetírás eredményeit a kutatásban és a szervezetségben, azt veti az ottani történészek szemére,

¹⁵ Monod 2007: 316. (Fordította Csizmadia Dominika.)

¹⁶ Monod 2007: 314. (Fordította Csizmadia Dominika.)

¹⁷ Monod 2007: 316. (Fordította Csizmadia Dominika.)

¹⁸ Monod 2007: 324–325. (Fordította Csizmadia Dominika.)

¹⁹ Monod 2007: 326. (Fordította Csizmadia Dominika.)

²⁰ Monod 2007: 327. (Fordította Csizmadia Dominika.)

hogyan hazájuk érdekét a tisztán tudományos célok elé helyezik: „a tudomány náluk nem cél, hanem eszköz. A tudományon túl a németek a hazát látják [...] Nem mondhatjuk, hogy a valódi tudományos szellem Németországban csorbát szenvedne, de jóval kevésbé elterjedt, mint gondolnánk. A tiszta és érdek nélküli tudományt csak kivételesen és középszerűen művelik.”²¹ A német mintára elfogult és patrióta módon művelt történetírással szemben Fustel de Coulanges a francia történészek tisztán tudományos és érdekmentes gyakorlatát javasolja. Kijelenti: „a németekkel szemben továbbra is azt valljuk, hogy a tudós kutatásnak nincs hazája.”²²

Az ily módon definiált történettudomány elveinek meghatározásakor – szövege további részében – Fustel azonban mégis szembemegy saját állításaival és a történeti körülményekre való tekintettel a francia történetírás nemzeti jellegének megerősítését javasolja. Nem csupán a „hajdani igaz francia tudományt” kínálja modellül a kortárs tudományosság számára, de a közelmúlt eseményeinek hatása alatt radikálisan patrióta – nacionalista – hangot üt meg: „most azonban háborús időköt élünk. Szinte lehetetlen, hogy ebben a helyzetben a tudomány megőrizze hajdani józanságát. A harc mindenütt körülöttünk és ellenünk dül. Elkerülhetetlen, hogy a tudós kutatás kardot és pajzsot ne ragadjon.”²³ Mi több, a német történettudomány gögös és hódító törekvéseivel szemben a francia történészeket a jogos védelem szükségességére szólítja fel: „nagyon is jogos, ha történészeink végre szembeszállnak a szüntelen agresszióval, leleplezik a hazugságokat, elejét veszik a támadásoknak és védelmezik – amíg még megtehetik – nemzeti tudatunk határait és patriotizmusunk talaját.”²⁴ Nagyon is úgy tűnik, hogy éppen a történetírás ilyen fajta politikai és nemzeti befolyásolásának elkerülésére választotta tudatosan Gabriel Monod, saját programadó elemzésében, a nemzeti jelleg *tudományos intézményekre* szűkített leírását és meghatározását.

A társadalmi tények és viszonyok elemzésének szentelt hatalmas munkájában – eltekintve a politikai természetű írásoktól – Émile Durkheim csaknem érzéketlennek mutatkozik a nemzet vagy a nemzeti sajátosságok problémaköre iránt. Ez a helyzet azonban bizonyos módon azonnal megváltozik nála, mihelyt a szociológiai tudomány „francia” jellegzetességeinek számbavételére kerül sor. Az 1895-ben egy olasz folyóirat számára írt *A szociológiai kutatások aktuális helyzete Franciaországban* címet viselő írás ebből a szempontból emblematisztikus jelentőségű. Ebben a szövegben, miután áttekintette a francia szociológia három nagy válfajának irányadó problémáit és műveit, beleértve saját munkásságát is, Durkheim egy általánosabb jellemzésre vállalkozik. Annak érdekében, hogy megvilágítsa tudományának aktuális jellegzetességeit, minden további nélkül a francia szociológia *nemzeti sajátosságainak* kérdésére tér át: „nemzeti szellemünk, lévén a világhosszág szerelmese, természetes vonzódást érez minden iránt, ami egyszerű

²¹ Fustel de Coulanges 1872: 246.

²² Fustel de Coulanges 1872: 251.

²³ Fustel de Coulanges 1872: 251.

²⁴ Fustel de Coulanges 1872: 251.

és ebből kifolyólag még ott sem ismeri fel a bonyolultságot, ahol jelen van. Ez az oka, hogy a társadalom tanulmányozásában minden figyelmünket az egyszerű tényezők felé fordítottuk, vagyis az egyén felé és mindent megpróbáltunk erre visszavezetni.”²⁵ Ezzel szemben Durkheim szerint a német szociológia teljesen más sajátosságokat mutat: „a németek mindig is alapvetőnek tartották annak figyelembevételét, hogy bizonyos heterogenitás mutatkozik az egyének és a társadalom között, illetve hogy társadalmi életet nem lehet egyszerű formulák közé szorítani.”²⁶ A kétfajta szociológiai gyakorlat rövid jellemzése után – ahol az első analitikus, a másik szintetikus típusú – Durkheim egy olyan következtetés levonására vállalkozik, amely egy csapásra megmutatkoznia enged egy sajátos tudományos patriotizmust diskurzusában. Mert nem csupán annak állítását találhatjuk itt, hogy „a jövőbeni szociológiai tanulmányok érdeke, hogy ez a kétfajta hozzáállás egyszemre nemzeti szellemiségben egyesüljön. Tudományos szociológia csak ezen az áron lehetséges”, de annak is, hogy valójában Durkheim szerint leginkább Franciaország az, ahol a „legmegfelelőbb feltételek találhatók a szociológia fejlődésének elősegítésére.”²⁷

Az itt felvetett kérdés tehát a szociológia művelésének nemzeti feltételeit érinti. Durkheim visszatér erre a kérdésre az 1915-ben *A francia tudomány* című gyűjteményes kötet számára írt összefoglalásában. Ennek az írásnak a konklúziója abban tér el az 1895-ös tanulmányától, hogy itt a francia szociológia primátusának tézisének azoknak a sajátos és történetileg kialakult feltételeknek az elemzéséből fejt ki, amelyek lehetővé tették annak megszületését és intézményesülését a francia társadalomban:

„[A] szociológia csak ott tudott megszületni és fejlődni, ahol a következő két feltétel egységes fennállása ezt elősegítette. Először is arra volt szükség, hogy a hagyománytisztelet elveszítse előjogait. Egy olyan népnél, amely saját intézményeit mindenben megfelelőnek találja, semmi sem provokálhatja ki a társadalmi jelenségekről való reflexiót. Másrészt az ész erejébe vetett valódi hit szükségeltetett, amely jól meghatározott fogalmakba merte átfordítani a valóság legbonyolultabb és leingatatagabb formáit. Márpedig Franciaország megfelelt mindkét feltételnek. Nincs még egy ország, ahol az ősi társadalmi szerveződésekkel teljesebben kiirtották volna, mint itt, és ahol ezek újraalkotásához nagyobb szükség volt a reflexióra, vagyis a tudományra.”²⁸

Durkheimnek e soraiban a „nemzeti szellem” sajátosságaira való korábbi, kissé homályos utalás helyett a nemzeti jelleg *intézményes* meghatározását ismerhetjük fel. Ez utóbbi egy olyan kollektív reprezentációt takar, amely a nemzeti sajátosságok megállapításához kizárólag a társadalomtudományos tudás-

²⁵ Durkheim 1975: 105.

²⁶ Durkheim 1975: 106.

²⁷ Durkheim 1975: 107.

²⁸ Durkheim 1975: 117.

termelés sajátos feltételeit és ezek történetileg kialakult formáit veszi alapul.²⁹ Mindez egyúttal megvilágítani engedi Durkheim sajátos patriotizmusát: a szociológiai kutatások kialakulásának és nemzeti sajátosságainak áttekintésébe ágyazódva, ez a patriotizmus azon *partikuláris feltételek* iránti feltétlen odaadáson alapul, melyek leginkább elősegítik a társadalomtudomány *egyetemes céljainak* megvalósítását.

Ha igaz, hogy az 1871 és 1914 közötti időszak Franciaországot a „nemzeti öntudat” kimunkálásának már-már „iparszerű” törekvése határozta meg³⁰, akkor nem kevésbé igaz, hogy a születő társadalomtudományokra ebből a szempontból vetett pillantás megfelelően árnyalja ezt a képet. Hiszen a korszak francia társadalomtudósait nem annyira az esetenkénti patrióta vagy nacionalista hangvétel, inkább a nemzeti sajátosságok *tudományos* megértésének ambíciója jellemezte. Mindez pedig az európai nemzetállami fejlődés többretegű természetére is utal: mert túl a „nemzeti szellem” ideológiai megközelítésein, ez az ambíció – még manapság is érvényes módon – megpillantani és tanulmányozni engedi az intézményekben, gyakorlatokban és a hozzájuk tartozó hagyományokban testet öltő tényleges nemzeti sajátosságokat.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Digeon, Claude 1959 : *La crise allemande de la pensée française 1870–1914*. Paris.
- Durkheim, Émile 1975: *Textes. 1. Eléments d'une théorie sociale*. Paris.
- Fustel de Coulanges, Numa Denys 1872: De la manière d'écrire l'histoire en France et en Allemagne depuis cinquante ans. *Revue des deux mondes* (42.) 101. 241–251.
- Girardet, Raoul 1983: *Le nationalisme français*. Paris.
- Monod, Gabriel 2007: Beköszöntő. A történeti tanulmányok fejlődése Franciaországban a XVI. századtól. In: Lajtai L. László (szerk.): *A történetírás mint tudomány. A történelmi hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. Budapest.
- Renan, Ernest 1868: *Questions contemporaines*. Paris.
- Renan, Ernest 1871: *La réforme intellectuelle et morale*. Paris.
- Renan, Ernest 1992: Lettres à Strauss (avec les lettres de Strauss). In: Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation ? et autres essais politiques*. Paris, 107–163.
- Renan, Ernest 1995a: *L'Avenir de la science*. Paris.
- Renan, Ernest 1995b: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 171–187.
- Revel, Jacques 1995: L'institution et le social. In: Lepetit, Bernard (éd.): *Les formes de l'expérience*. Paris, 63–84.
- Roman, Joël 1992: Introduction. In: Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation ? et autres essais politiques*. Paris, 16–26.

²⁹ Az intézmény fogalmáról Durkheimnél, lásd Revel 1995: 65–66.

³⁰ Girardet 1983: 30–31.